

TURAI TÜNDE

A CSALÁD INTÉZMÉNYE A SZOCIALISTA HATALMI DISKURZUSBAN*

A szocialista ideológia és államszervezés két szempontból is igen érdekelt volt a család intézményében. Egyrészt a politikát olyan elsöprő prioritással rendelkezőként kezelte, ami áthatja, és meghatározza a világot a maga teljességében, s ebből kifolyólag a politikát – mint olyat – képviselő vezetőség jogosult arra, hogy hatalmát kiterjessze, vagy finomabban kifejezve: az uralkodó ideológiában megfogalmazott célok elérése érdekében – lévén hogy ő maga van felruházva ezen célok érdekképviselővel – hatalmát érvényesítse a társadalom minden szintjén és az élet minden területén. Másrészt mivel a család az a szociális alapintézmény, melyre az egész társadalmi struktúra épül magán viselve kicsiben a társadalom valamennyi jellemzőjét, és az a közösség, amelybe az individuum elsőfokon, legközvetlenebb formában és legmélyebben integrálódik, fontos minden olyan hatás, ami ezt a kis csoportot éri és minden változás, ami itt végbe megy. Különösen fontos, hiszen az „új”, a „szocialista” ember és társadalom megkonstruálása érdekében tett intézkedések célzott színtere éppen ez a szint, ahonnan kiindulhat a tervek megvalósítása, és ahova lecsapódik mindenféle megvalósulás hatása.

A tőke, ami a kiszolgáltatottság és az egyenlőtlenség forrása, nemcsak a magasabb szinten szervezett társadalom kialakulásának akadályozója, hanem a családok boldogságát is ellehetetleníti. A társadalom működését szabályozó tendenciák itt is jelen vannak, s ugyanazokat a negatív következményeket eredményezik: „*A családban a férfi a burzsoá, a nő a proletár.*” – írja Engels.¹ A férfi az, aki a munkaerőpiacra léphet, s így közvetlen kapcsolatba kerül azokkal az erőforrásokkal, amelyek a jövedelem, a presztízs, a tudás megszerzését lehetővé teszik, vagyis olyan javak válnak számára elérhetővé, melyeknek birtoklásával hatalomra tesz szert. A nő, mivel ki van zárva a munkaerőpiacba való bekapcsolódás mindenféle formájából, kiszolgáltatott helyzetbe kerül: a házasságkötést illetően is, hiszen ilyen körülmények között nem szerelmi, hanem érdekházasságok kötődnek; és a házasságban is, ugyanis alárendeltje a családfenntartó uralmának. Akárcsak a társadalom esetében, a családbeli egyenlőtlenségek felszámolására is a magántulajdon megszüntetése a megoldás: „Teljesen szabad tehát csak akkor lehet a házasságkötés, ha a kapitalista termelés és az általa létrehozott tulajdonviszonyok megszüntetése után eltűnnek azok a gazdasági mellékszempontok, amelyek ma oly döntően befolyásolják a párválasztást. Akkor valóban a kölcsönös vonzalom lesz az

* A tanulmány megírása idején a szerző az MTA Arany János Közalapítvány támogatásában részesült.

¹ Engels 1948. 89.

egyedüli hatóerő.” „Egészen bizonyosan meg fog szabadulni a monogámia azoktól a vonásaitól, amelyeket a tulajdonviszonyok alakítottak ki: elsősorban a férfi uralmától [...]. A férfinak a házasságon belüli uralma egyszerűen gazdasági fölényéből következik, és a gazdasági fölényvel együtt meg is szűnik.”²

A tőkén kívül a házimunka az, ami rabszolgasorsba kényszeríti a nőt, véli Lenin, hiszen ez megakadályozza őket abban, hogy szabadon munkába állhassanak. Az adott gazdasági és társadalmi viszonyok ugyanis nem teszik lehetővé, hogy a nő egyszerre lehessen anya és önálló pénzkereső. A tulajdon kollektív birtoklása és a közös gazdálkodás viszont lehetőséget nyit a „nagy társadalmisított háztartás” kialakítására, ami a „nők teljes és valóságos felszabadulásának, a »házi rabszolgaságból« való felszabadulásának útját”³ jelenti, magában foglalva a nyilvános étkezdéket, bölcsődéket és óvodákat egyaránt.⁴

A harmadik igen fontos probléma: a szabadsághoz való jog. A házasság intézményének felbontathatatlansága kizárja annak a lehetőségét, hogy az érzelmek dominálják a családon belüli viszonyokat, mivel a házastársak arra kényszerülnek, hogy akkor is együtt maradjanak, amikor már a szerelem megszűnt. Ez pedig etikailag is elfogadhatatlan: „Ha csak a szerelemre alapozott házasság erkölcsös, akkor erkölcsös volta megszűnik a szerelem halálával.”⁵ Az érzelmek őszinte megélése és vállalása pedig mérhetetlenül erkölcsösebb, mint a képmutatás: „A házasságbontás nem más, mint a kinyilvánítása annak, hogy ez a házasság halott házasság, amelynek létezése csak látszat és ámitás.”⁶ A válás tehát nem destruktív, hanem ellenkezőleg: építő jellegű.

A társadalomban és a családban domináns irányelvek megváltoztatása csakis párhuzamosan történhet, hiszen kölcsönösen meghatározzák egymást lévén, hogy egymásból/egymásba épülnek. A szocialista társadalom is csak úgy konstruálható meg, ha a család is magára ölti a szocializmus jellegzetességeit. A jövőbeli ideális világméretet pedig csakis úgy képzeltek megvalósíthatónak, ha centralizáltan és célirányosan alakítják a jelenbeli intézményeket. Ennek a beavatkozásnak pedig két formája lehetséges: a non-verbális (a központilag irányított gazdasági és társadalmi intézkedések kijelölik az életlehetőségek kereteit) és a verbális (média, kongresszusokon elhangzó beszédek, az aktivistákon keresztül közvetített üzenetek stb.).

² Engels 1948. 96.

³ Lenin 1974c. 136.

⁴ Lenin 1974a.115–116.; Lenin 1974b. 119.

⁵ Engels 1948. 96.

⁶ Marx 1974. 145.

Az alábbiakban a verbális beavatkozásra fogok kitérni, megnézve azt, hogy a hivatalos diskurzusban hogyan jelenítették meg a családot, választ kapva ezzel arra, hogy milyenné akarták formálni.

A diskurzus kisajátítása lényeges eleme volt a hatalomszerzésnek a politikai vezetés átvétele mellett, ugyanis olyan formája ez a megnyilvánulásnak és az üzenetközvetítésnek, amely a „valóságépítés” és a legitimáció megteremtésének fontos eszköze több szempontból is. Egyrészt ezáltal is újra meg újra megnyilvánulhatott a hatalom az állampolgárok privát szférájában.⁷ Pusztá jelenlétével a sérthetetlen és megvétőzhatatlan aktuális hierarchiát és erőviszonyokat jelezte, s eljutva mindenhova, az ország egész területére, illetve a társadalmi ranglétra valamennyi szintjére, sugallta a hatalom kiterjedtségét, mindent átfogó és lefedő erejét. Azáltal, hogy maximálisan kiszolgálta a politikai érdekeket, lehetővé tette a hatalom számára, hogy megkonstruálja azt a képet önmagáról, amit a lakosság számára közvetíteni kívánt, illetve azt a „valóságot”, amit úgy kívánt elérni, hogy a diskurzusban már eleve létezőként, azaz valóságként kezelte. Másrészt az összes létező, az első nyilvánossághoz⁸ tartozó verbális forma kisajátítása következtében autoriter módon tudás-konstruáló és tudás-elosztó hatalommal is rendelkezett, mégpedig abban az értelemben, hogy valamennyi hivatalos diskurzus korrekciójának veszélyétől – hiszen mindannyian ugyanúgy működtek – mentesülve szelektálhatta, szűrhetette, értelmezhetette, és konstruálhatta azokat az „igazságokat”, amelyeket az olvasó számára elérhetővé, illetve láthatóvá tett.⁹ Harmadrészt pedig kijelölte azokat a témákat, amelyek diskurzus tárgyát képezhették; jól kidolgozta azt a terminológiát és megközelítési lehetőségeket/szempontokat, amelyekkel ezekről beszélni lehetett, illetve meghúzta az értelmezési keretek határait.

Ezekkel mintegy kidolgozták azt a politikai nyelvezetet, aminek használata engedélyezett volt; kijelölték azokat a témákat, amelyek egyáltalán témák lehettek, prioritásokat és fontossági sorrendet állapítottak meg; attitűdöket rögzítettek, megmutatva az érzelmi és kognitív azonosulási vagy elutasítási alternatívákat, valamint értékeket közvetítettek. Világfelforgató forradalmi lendülettel és szándékkal tették mindezt, türelmetlenül, hogy megszüntetve az előző világ számos alapvető „tartópillérének” érvényességét mielőbb az ezek helyébe felkínált újakkal való azonosulásra ösztönözzenek – nem mellőzve a manipuláció gazdag eszközkészletét.¹⁰

⁷ A hatalomnak a privát szférába való belépéséről/belépési szándékáról a sajtón keresztül l. Biró 1998. 9–29.

⁸ Hankiss Eleméértől kölcsönzött terminus, akinek a meghatározásában az első nyilvánosság „mindaz, amiről az emberek, az intézmények és a tömegkommunikációs hálózatok nyíltan beszélnek, írnak”, ami az első, a hivatalos társadalomhoz kapcsolódik. Hankiss 1986. 250–253.

⁹ L. még Foucault 1998. 51–55. és Verdery 1994. 66–67.

¹⁰ A verbális manipulációról l. Breton 2000.

Alternatívákat kínáltak az „új” családra vonatkozóan is kitérve szerkezetére, funkcióira, szerepeire és tartalmára egyaránt. Annak bemutatására, hogy mindezek mentén milyen reprezentációban jelenik meg a család intézménye a hivatalos diskurzusban, a sajtót választottam, s ezen belül is a Falvak Népet, melynek célközönsége a legnépesebb társadalmi réteg, a földművesek csoportja volt¹¹, illetve a Dolgozó Nőt, mely a nőknek mint a családdal kapcsolatos kérdésekben leginkább érintetteknek szólt.

Egyik igen fontos része volt ennek a retorikának, hogy az új rendszer legitimálása, elfogadtatása és az állampolgárokhoz való közelítése érdekében *az állam, ennek intézményei és a család között szoros kapcsolat*, sőt párhuzam meglétét feltételezte, és egyenesen valóságosként kezelte.¹² Egyfajta kisajátító gesztus ez, hiszen a csúsztatás mozzanatával akart elfogadtatni egy olyan társadalmi formát, amit tulajdonképpen ráerőltettek a lakosságra. Tették ezt a tényeknek és értékeknek az átcsoportosításával és egymásracsúsztatásával úgy, hogy egy meglévő, pozitív töltettel rendelkező intézmény kedvező tartalmi elemeit átemelték arra a tágabb közösségi struktúrára, amit az ellenérzéseket magában foglaló attitűdök kizárásával, elsősorban az érzelmekre alapozva kívántak elfogadtatni.¹³ A család mint a vérségi, és így a legszorosabb és legegálisabb kapcsolaton alapuló társadalmi intézmény relációit a szimbolikus átvonatkoztatással a formális összetartozáson kívül más kötődésekkel nem rendelkező (pl. állampolgári, munkatársi, pártbeli) viszonyok stabilitásának és tartalmi feltöltésének a megeremtésére kívánták használni. De ezeken túlmenően integrálni is szándékozták mindazokat, akik részesei ennek a társadalmi csoportnak kitérve annak kereteit, s mivel nincs olyan egyén, aki ne tartozna valamilyen családhoz – az árvák esetében ez a vágyak szintjén valósul meg, ami szintén pozitív konnotációkat implikál –, a „bekebelezés” aspirációja valamennyi lakosra irányult.

Három aspektusa körvonalazódik ennek: egyrészt a társadalom és család működése, érzelmi töltete, etikai normái tevődnek egymásra; másrészt a családi keretnek és összetartozás-élménynek a keretei tágulnak ki; harmadrészt pedig épp ezen szoros kapcsolatból kifolyólag a kölcsönös egymásrautaltság és felelősség fogalmazódik meg.

A társadalmi rendszer és a család működése között részben a kisebb intézménynek a nagyobbtól való determináltsága következtében létezik szoros kapcsolat, ami egyben az alávetettséget és kiszolgáltatottságot is magában foglalja: „A házasság belső tartalmát pedig a társadalmi rendszer határozza meg. A tőkés társadalom kegyetlen ellentmondásai a házasságban és a családban is jelentkeznek. [...] A végbement társadalmi-

¹¹ 1952. július 15-től Falvak Doldozó Népe címen jelent meg.

¹² Nem új találmány volt ez, csupán adaptálták a család–állam egymásra vetítésének hagyományát saját érdekeik függvényében.

¹³ A csúsztatásról l. még Breton 2000. 105–132.

gazdasági átalakulások eredményeként hazánkban új szocialista erkölcs alakult ki, amely erőteljesen fejlődik és szabályai egyre jobban érvényesülnek a házastársak családi viszonyában is.”¹⁴ Amint látjuk, a felülről való meghatározottság a tartalmi aspektusokra is vonatkozik.¹⁵ Ám itt jelentkezik a fordított irányú viszony is – az etikai normákkal ellentétben: „A hazaszeretet [...] a szülők, testvérek, a szülői ház, a jólismert otthoni táj iránti szeretet.”¹⁶

A két szint között nemcsak kapcsolódási pontokat, hanem teljes párhuzamot várnak el. Mindkettőnek ugyanazokkal az elvekkel, tartalommal és működési stratégiákkal (pl. ötéves terv alkalmazása a családon belül¹⁷) kell rendelkezniük, mintha a család a társadalom kicsinyített mása lenne. Illetve a társadalom a család kiterjesztett formája.

Az otthonteremtés momentuma igen fontossá válik a vezető elit számára, hiszen ennek a gesztusnak a kiszélesítésével igyekeznek elfogadtatni és familiárisra tenni újításait. Vonatkozik ez a tömbházlakások birtokbavételére, de ezen túlmenően a lakónegyedekre, valamint az új munkafolyamatoknak teret adó intézményekre, sőt az egész országra, tágítva ezzel a közért való felelősség- és az egymással való szolidaritásérzet határait is egyben, mindezt egy magas szintű interiorizáltsági fokon.¹⁸

„A szocialista társadalom építése tulajdonképpen honteremtés e szó igazi, legnemesebb értelemben. Felépíteni a maga igazi otthonát csak a tulajdonossá emelkedő, saját sorsát szabadon irányító dolgozó nép képes. Ebben a honteremtő munkában kovácsolódott ki, és szilárdult megbont-hatatlanra országunkban a román nemzet és az együttélő nemzetiségek testvéri egysége. Ez az ország románok, magyarok, németek, szerbek és más nemzetiségű dolgozók közös hazája, igazi otthona, mert közös harcunk, közös erőfeszítéseink gyümölcse. A szocialista Románia nagy családjának egyenjogú tagjaiként az együttélő nemzetiségek magukénak érzik, tudják és vallják ezt a hazát, benne látják és tudják nyelvük és kultúrájuk, nemzetiségi létük és alkotó energiájuk felvirágzásának, sokoldalú kibontakozásának tényleges biztosítékát.”¹⁹

Úgy jelenik meg az állam és ennek intézményei (pl. ország, párt, kollektíva, munkahely, katonaság, óvoda, iskola), mint egy nagy család, amit

¹⁴ Dolgozó Nő 1961. június.

¹⁵ A családi erkölcsnek a „fentről” való szabályozottságáról l. még: „a kommunista ideológiától és erkölctől áthatott és vezérelt emberre magasfokú felelősség hárul azért, hogy családi kapcsolatait a házastársak egyenlőségére, kölcsönös tisztületére és vonzalmára alapozza”. Dolgozó Nő 1974. március.

¹⁶ Uo. 1961. szeptember.

¹⁷ Uo. 1961. július.

¹⁸ „Az új várost ma már mindannyian saját otthonukként szépítik, gondozzák. Sokfelől és sokféle ember költözött ide, egy új város új közösségének alapítójaként. Ezért is kapott itt sajátos értelmet a hazafias munka, a városért, a közért való dolgozás: ami egyúttal az otthonalapítást, a gyökéresztést is jelenti.” Dolgozó Nő 1966. február.

¹⁹ Uo 1974. június.

a feltétlen szeretet dominál. A szülők szerepét, vagyis a gondoskodás, az irányítás, a döntés feladatát természetesen a vezetők vállalják magukra, vagy inkább sajátítják ki, az állampolgárokat pedig gyermeki sorsba kényszerítik, s az alázatos engedelmesség az egyetlen magatartási alternatíva, amit felkínálnak számukra:

„Hát ilyen nagy család a mi országunk dolgozó népének a közössége is, és ennek a nagy családnak az érdekében kezdeményezte a Román Munkáspárt az egyéves általános gazdasági tervet.”²⁰

„Úgy érezzük magunkat, mint egy nagy családban – mondják a brigád tagjai, s ez meg is látszik rajtuk. Messziről hallatszik, hol dolgoznak a brigádok a mezőn. Ott nevetés és vidámság tölti be a környéket.”²¹

„...mint a jó családanya, örködik felettük a népi demokratikus rendszer.”²²

„...valamennyien egy család vagyunk, a szocialista Románia családját alkotjuk.”²³

„Tizennyolcadik születésnapomon pedig már azt írhattam haza: »Ma lettem párttagjelölt«. [...] Ekkor éreztem igazán, mit jelent egy nagy család tagjává lenni, és mindenben ennek a családnak az eszményei szerint kell megállni a helyemet.”²⁴

A domináns, hatalmi pozíciót elfoglalva, a struktúrában a horizontális elmozdulás lehetőségét, a testvéri kapcsolat kialakítását – tehát a viszony tartalmát és a lehetséges attitűdöket kijelölve – ajánlotta fel a lakosságnak azzal a szándékkal, hogy a pozitív értékszférába mozdítsa el a konfliktussokkal terhes kapcsolatokat. Vonatkozott ez egyrészt a két legnagyobb foglalkozási rétegre az oly sokat hangoztatott munkás–paraszt szövetség elfogadtatásának szándékával, valamint az igencsak érzékeny nemzetiségi problémára.

„A munkásosztály és a dolgozó parasztság testvéri szövetségét erősítve, a román népet és országunk nemzeti kisebbségeit összefűző szoros barátságot megszilárdítva, fáradhatatlanul munkálkodunk azon, hogy továbbfejlesszük iparunkat, növeljük termőföldjeink hozamát, minél több közszükségleti cikket gyártsunk, fejlesszük a közoktatást, a tudományt, a művészetet” – fogalmazott Pertu Groza újrólaki rádióüzenetében 1955-ben.²⁵

A család és az állam közötti szoros kapcsolatból természetesen következik az egymásrautaltság és az érdekközösség, ami azonos feladatok, célok és kötelezettségek meglétét jelenti. Kölcsönösen felelősek egymásért. Abból az előfeltevésből, hogy a szocialista vezetés a lehető

²⁰ Falvak Népe 1949. január 9.

²¹ Uo. 1951. március 4.

²² Falvak Dolgozó Népe 1954. január 5.

²³ Ceaușescu 1981. 63.

²⁴ Dolgozó Nő 1961. február.

²⁵ Falvak Dolgozó Népe 1955. január 4.

legszéleskörűbben támogatja a családokat, a hasonló magatartás viszonzásának az elvárása fogalmazódik meg a hatalmi diskurzusban.

„...a nagy szocialista család tagjaiként kötelességünk teljes egészében munkálkodni, jobban gazdálkodni, biztosítani a társadalom, e nagy család rendelkezésére álló eszközök gyarapodását, további fejlődését és haladását” – fogalmaz Nicolae Ceaușescu.²⁶

Mivel a cél a kommunista ideálállapot megteremtése, a családnak interiorizálnia kell ezt a prioritást, s ennek érdekében kell megszerveznie saját életét, aláveteve magát a közös nagy célnak. Az elsőrendű kötelezettségek között a stabilitás megvalósítását várják el, hiszen a bizonytalan mikrostruktúrát alkalmatlannak vélik a szocialista társadalom megépítésére. A nagy elődök, Marx, Engels és Lenin elképzeléseivel ellentétben, ebben a diskurzusban a kapcsolatok szilárdsága és hosszútávúsága kap nagy hangsúlyt, amiben a válás erőteljes elutasításának gesztusa rejlik. Ennek a stabilitásnak előfeltétel szerepet tulajdonítanak, ami nélkül a további célok elérhetetleneknek bizonyulnak. Alapvetően két szempont szerint összegezhetőek a családdal szemben támasztott elvárások: a vágyott kommunizmus eléréséhez a vezetőségnek az állampolgárok részéről demográfiai gyarapodásra és lojalitásra van szüksége. A család funkciói közül tehát a biológiai reprodukció értékelődik fel, sőt ez az egyetlen, amit nem szándékozik, mert nem tud kisajátítani, de legalább kontroll alá vonja. Sőt nem túlzás azt mondani, hogy a családot munkaerő-termelő intézményként kezeli.²⁷ A demográfiai gyarapodást pedig a lojális bázis minél nagyobb kiszélesedésének kell kísérnie. Nem elégséges ugyanis életet adni az új állampolgároknak, hanem olyan lojális utódokat kell nevelniük, akik stabil bázist jelentenek az államapparátus számára.

„Az anyák és a nevelők egyik legfontosabb kötelessége odaadással nevelni az új nemzedékeket a forró hazaszeretetnek, a nép dicsőséges múltja tiszteletének és megbecsülésének és annak az óhajnak a szellemében, hogy egész életüket a szocialista haza felvirágoztatásának, a kommunizmus eszményeinek szenteljék. (Élénk taps.)”²⁸

A diskurzusban a *családszerkezetre* is kiterjed a figyelem, ugyanis erről is megvoltak a konkrét elképzeléseik, vagy inkább elvárásaik. A

²⁶ Dolgozó Nő 1982. március.

²⁷ „Szocialista rendszerünk megkülönböztetett figyelemben részesíti a családot, annak szüntelen szilárdítását, a gyermekek nevelését és oktatását. [...] A pártvezetőség útmutatásai alapján intézkedéseket vizsgálunk meg a jelenlegi törvénykezés javítására, a család épségének megvédése, az otthon és a gyermeknevelés iránti felelősség fokozása irányában, a szülők számának növekedése érdekében” – mondja Ceaușescu az Országos Nőkonferencián. Dolgozó Nő 1966. június. „Az általános nevelőmunka egyik fontos célkitűzése a család erősítése, a gyermeknevelés, az ország népességének évről évre történő megfelelő gyarapodása kell hogy legyen.” Ceaușescu 1981. 62.

²⁸ Idézi a Dolgozó Nő (1966. június) Ceaușescu beszédét az Országos Nőkonferenciáról, és hadd hívjuk fel a figyelmet arra a finom gesztusra, amellyel a zárójelbe tett mondatral szabályozni kívánja az elmondottak befogadását.

preskriptív családrázolásokban nem tesznek említést sem a nagyszülőket, sem az oldalági rokonokat magukba foglaló nagyobb formátumú családról, nem létezőnek és nem legitimálandónak tekintve ezt. A felkínált modell a nukleáris család. Az idősebb korosztály kiküszöbölendő konfliktusok forrásaként jelenik meg, ami nemcsak generációs, de ideológiai magyarázatot is kap: „Ők még a kapitalista társadalomban nőttek fel, mi pedig már a szocializmus neveltjei vagyunk. Ezért a felesleges viták elkerülése végett jobb, ha külön lakunk.”²⁹ A nagycsaládhoz kizárólag negatív értéktartalmakat társítanak, olyanként tüntetik fel, mint ami a megelőző társadalmi rendszer jegyeit hordozta magán (gazdasági alapon szerveződő egyenlőtlenség, kiszolgáltatottság, kizsákmányolás), s ebből kifolyólag a vele szemben tanúsított adekvát magatartás az elutasítás. A szocializmus mint az elnyomottak felszabadítója pedig megadja a fiataloknak a szabadság, az önálló élet lehetőségét. A nagycsalád fogalma kikerül az aktív szóhasználatból, a verbális szférából való kiszorulással a tényleges eltűnés látszatát keltve. Viszont annál több szó esik a nagy családról, ami már nem strukturális, hanem demográfiai aspektusokra irányuló kifejezés.

Mivel a család és a társadalom közötti viszony a lehető legszemélyesebbnek és legszorosabbnak tételeződik azáltal, hogy a kettő között átfedést, egyfajta azonosítást konstruálnak, a magánszféra integrálódik a közösbe. Megszűnik a magánügy, minden közüggé válik. Ezáltal megváltoznak a beleszólás és beavatkozás határai és szabályai is, mégpedig kettős erkölcsi alapot teremtve ennek a jogosságára: egyrészt a hivatalos diszkurzusban megfogalmazódik az államvezetőség „atjai” felelősségérzete az állampolgárok iránt, másrészt pedig a jövő közösségének az ideológiája jogosít fel a jelenbeli tervek és feladatok – melyek természetesen a jövő jegyében gondoltatnak el – közösségi megszervezésére és megvalósítására. Innen pedig már csak egy lépés a *család funkcióinak* a kontroll alá vonása, sőt kisajátítási szándéka.

A gazdasági funkció átszervezése, vagyis a tulajdonosi jog megváltoztatása és a termelési aspektus beszűkítése vagy akár felszámolása az egyenlőtlenség felszámolása jegyében történik nemcsak társadalmi, hanem családi szinten is, hiszen ezáltal megszűnik az elnyomottak, jelen esetben a fiatalok és a feleségek kizsákmányolása és alárendeltsége.

Az érzelmi és védelmi funkció szintén átkerül a vezetőség hatókörébe. Az igazi és tiszta érzelmekre az új hatalmi elit tanít meg, segítve ezáltal a korábbi rendszer mindent beszennyező hatásától való megszabadulásban, s az új, nemesebb erkölcs, a szocialista erkölcs nevében magukra vállalják az értékes érzelmekre való nevelést.³⁰ A nagyobb és biztonságos védelem

²⁹ Dolgozó Nő 1961. október.

³⁰ Hadd jegyezzük meg azt az igencsak merész állítást, hogy a gyermekkel szemben tanúsított korábbi érzelmeket helytelennek minősítik, s az igazi érzelmre Sztálinnak kell megtanítania a szülőket: „A Szovjetunió nagy nevelői és elsősorban a mi nagy tanítómesterünk,

érdekében pedig az állam, mint a családnál kompetensebbnek tekintett társadalmi intézmény, kínál fel egy egész intézményhálózatot (tanügy, egészségügy, igazságszolgáltatás, rendfenntartás, szociális intézmények stb.), melyek a korábnál hatékonyabban tudják betölteni ezt a szerepkört.

Az irányítás és ellenőrzés is ugyanebbe a paradigmába épül be, sőt ez már a közösség – mint prioritást élvező szociális szint – szempontjából valóságos szükségszerűségként tételeződik. A családot érintő problémákat ugyanis a magánügy határait túlnöve a társadalmi stabilitás veszélyeztetőjének tekintik. Ez viszont feljogosítja a közvetlenül érintetteken kívülieket is arra, hogy magukénak érezzék az itt lezajló konfliktusokat, s ebből kifolyólag szükség esetén be is avatkozzanak, mely beavatkozás természetesen a közösség érdekeit hivatott szolgálni, melynek – épp a prioritások rögzítésének a „fenti” szférától való kizárólagos függésétől és meghatározottságából adódóan – az egyének alá kell hogy vessék magukat.

„A család társadalmunk élő alapsejtje. Ereje, egészsége, tartalmassága befolyásolja társadalmunk életképességét, fejlődését. Létrejötté és tartósága iránt tehát nem lehetünk közömbösek. A házasságkötés, a helyes párválasztás nemcsak egyéni életünk további sorsát határozza meg – kihát a társadalmi életre is. [...] A fiatalok előkészítése a házasesetre szervezett társadalmi irányítást és ellenőrzést kíván.”³¹

„Az ilyen helytelen magatartás a házasság, a család iránt nem tekinthető „magánügy”-nek, ahogy egyesek, legtöbbször az érdekeltek azt fel szeretnék tüntetni. Ellenkezőleg, közügy ez, mindannyiunkat érdeklő társadalmi ügy, amivel foglalkozni kell.”³²

Igen erősen volt érdekelt a szocialista hatalom abban, hogy a reprodukció folyamatait kontroll alá vonja, s irányítást gyakoroljon fölötte. Értendő ez mind a biológiai, mind a társadalmi, mind a kulturális reprodukcióra.

Ahogy az az előbbiekben már említettem, a demográfiai szempontok a szocializmus „építésének” munkaerő-szükségletéből kifolyólag a vezető elit centrális kérdésévé válnak. A halál, majd az élet és a szexualitás fölött való rendelkezés, annak felügyelete, szabályozása és irányítása a hatalomgyakorlásban nagy hagyományokra tekintenek vissza, melynek történeti bemutatását Foucault végezte el.³³ Ennek a tendenciának a folytatása észlelhető a szocializmusban, amikor a gyerekvállalás állampolitikai kérdéssé nőtte ki magát.³⁴ Ez is, akárcsak a többi, a személyes szférá-

Sztálin elvtárs tanított meg bennünket a gyermek igazi szeretetére.” Dolgozó Nő 1950. június.

³¹ Dolgozó Nő 1961. július.

³² Uo. 1961. június.

³³ Foucault 1999. 135–162.; l. még Melegh 2001. 452–481.

³⁴ A születésszabályozás fölött gyakorolt ellenőrzésről Ceaușescu uralkodása alatt l. Kligman 2000.

hoz tartozó kérdés, közösségi üggyé válik, hiszen „a gyermek mindnyájunk gyereke is”.³⁵ Ugyanannak az értelmezési paradigmának a része ez, mint a már felvetettek: a közösség érdeke a kommunista államszervezet elérése, aminek előfeltétele a szocializmus megvalósítása és tökéletesítése, ami viszont jelentős emberanyagot igényel. A egyéneknek pedig, akiknek az érdekeit szolgálja az önzetlen államvezetés, lelkiismereti kötelességgé kell interiorizálniuk ezt a szükségletet. A személyes szempontokat félretéve a családtervezésnek a társadalmi célt kell szolgálnia, melynek megfogalmazására természetesen kizárólag csak a hatalmi elit jogosult.³⁶

„Meg kell érteni, hogy a születési arányszám növekedése, népünk ereje és életképessége létfontosságú kérdés, amelytől nemzetünk jövője, a szocialista Románia megújítása és dicsősége függ.” – jelentette ki Ceaușescu.³⁷

A társadalmi reprodukciót hasonlóképpen a közösségi szükségleteknek kell alávetni. Nem lehet ugyanis az egyén pályáját csak a szűk, a személyes perspektívából megtervezni, mivel a közös jövő, s az ennek jegyében körvonalazódó közös feladatok már közösségek megtervezett és irányított pályaeorientációt igényelnek. De mivel ez a legtöbb esetben nem a családon belüli foglalkozások folytatását jelenti, nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy a hatalmi diskurzus és az állami intézmények befolyásoló hatással legyenek ebben a pályakezdőkre és szüleikre.³⁸

„Az okos szülő gyermekének jövő pályáját nem csecsemőkorában határozza el, de nem is a hetedik osztályos vizsga után kezd gondolkodni felőle, hanem megfigyelte a gyermek egész fejlődését és hajlamait, képességeit éppen úgy ismeri, mint gyengeségeit. Állandó kapcsolatot tartott az óvónővel és később gyermeke tanítóival, hiszen ők, akik gyermeke szellemi és erkölcsi nevelését irányítják, a legnagyobb segítséget adhatnak a pályaválasztás kérdésében.”³⁹ [Kiemelés tőlem – T. T.]

³⁵ Dolgozó Nő 1945. március.

³⁶ „A Román Kommunista Párt Programjának előirányzatai szerint az ország lakosságának 1990-ben több mint 25 millióra, 2000-ben pedig mintegy 30 millióra kell emelkednie. [...] külön akciókat kell szervezni a tiltott magzatelhajtás megelőzésére.” Dolgozó Nő 1977. január.

³⁷ Dolgozó Nő 1977. január.

³⁸ Az Ifjúmunkás című hetilap, melynek megcélzott olvasóközönsége a 14–15 év fölöttiek voltak, kiemelt kérdésként kezelte a pályaválasztás irányítását. A különböző foglalkozások bemutatása és szükségességének hangsúlyozása, valamint a modellértékkel felruházott életpályák bemutatásán túlmenően általános állampolgári és lelkiismereti kötelezettségek is megfogalmazódnak. Hadd emeljek ki csupán egyetlen, igen szemléletes részletet: „De a pályaválasztás nemcsak az egyén számára nagy jelentőségű. A szocialista társadalom építésének körülményei között a pályaválasztás korántsem magánügy. [...] A szocialista gazdaság és az új kultúra tervszerűen épül. Előre tudjuk, hogy az új üzemekben, iskolákban, a kutatóintézetekben, a szocialista mezőgazdaságban milyen káderekre lesz szükség; a főiskolákra való felvétel ezek szerint az előre megállapított szükségletek szerint történik.” Ifjúmunkás 1952. május 21.

³⁹ Dolgozó Nő 1950. október.

A kulturális reprodukciót, a jövő nemzedék szocializációját sem bízzák a családokra, hanem igencsak nagy szerepet kívánnak vállalni ebben. Ez kettős formában is megnyilvánul: egyrészt igyekeznek minél nagyobb mértékben részt vállalni a szocializálás folyamatában a legkisebb kortól kezdve (tanintézmények, a párt különböző generációknak szóló szervezetei), másrészt pedig a szocializációnak az otthoni szférában maradó részét is kontroll alatt kívánva tartani, kijelölik azokat az irányelveket, melyek alapján a szülőknek nevelniük kell gyermekeiket.

A szakképzett pedagógusokat a gyerek képességeinek és vágyainak a szülőnél is nagyobb ismerettel rendelkezőnek tekintik, amivel kijelölik a gyerek nevelésében résztvevők alá- és fölérendeltségi viszonyát. Ez pedig viselkedésszabályozóvá válik: a tanintézmények dolgozói (mely intézmények az állam érdekeit hivatottak szolgálni) válnak jogosultakká a nevelési célok és elvek megjelölésére, melyeket a szülőknek is fel kell vállalniuk. Ugyanakkor a hierarchia ilyen jellegű szerveződése az ellenőrzés formáit is alakítja, hiszen a központilag kontroll alatt tartott intézmények által kívánja felügyelet és szabályozás alatt tartani azt a szférát, ami különben nagyon nehezen ellenőrizhető.

„Az iskola elvárja, hogy a szülők rendszeresen vegyenek részt a szülői értekezleteken és a szülők iskolájának előadásain. Ezeken az értekezleteken számtalan nevelési kérdés merül fel, tisztázzák a gyermekek segítségének módjait is. [...] A szülői értekezletek igen fontos feladata, hogy a szülők megismerjék az iskolai nevelést, és ennek elveit alkalmazzák a családi életben is.”⁴⁰

Az iskolák mellett a média is igencsak kiveszi a részét a szülők nevelési feladatainak a közvetítésében. A nőknek, anyáknak szóló Dolgozó Nő folyamatosan közöl nevelési tanácsadással foglalkozó rovatokat, valamint egyéb, a „helyes” szocializálásról szóló írásokat. A szülőknek alapvetően egy nagy jelentőségű feladatot írnak elő: a lojális utódok nevelését – mely magában foglal minden egyéb apróságot. Mindenekelőtt a fennálló rendszer elfogadására, sőt szeretetére kell rávezetniük gyerekeiket:

„Gyerekeinket hazánk szeretetére kell nevelnünk, ahol életük egyre napfényesebb, ahol minden út megnyílt számukra a tanulás és a munka felé.”⁴¹

„A családoknak a legelső iskolává kell válnia, [...] amelyben a gyermeket hazaszeretetre, becsületességre és korrektségre, a párt és a szocializmus ügye iránti odaadásra nevelik.”⁴²

A rendszerrel való azonosulás pedig két további fontos aspektus automatikus interiorizálását vonja maga után: a szocializmus építésének fel-

⁴⁰ Dolgozó Nő 1961. október.

⁴¹ Uo. 1950. július.

⁴² Uo. 1977. január.

adatát, mely tanulással és munkával valósítható meg, illetve a szocialista erkölcs elfogadását és belső normává alakítását.⁴³

Végezetül hadd mutassuk be *a családon belüli viszonyok* preskriptív szándékú megkonstruálását, egyrészt a horizontális kapcsolatokra, másrészt a vertikális kapcsolatokra vonatkozóan.

A nőnek a munkaerőpiacra való beemelése a házastársi kapcsolat szempontjából is sorsfordulatként jelenik meg ebben a diskurzusban, ugyanis a gazdasági önállósodás lehetőségének a megteremtésével megszűntek a párválasztás és az összetartozás anyagi aspektusai, korlátlan teret biztosítva ezzel az érzelmeknek.⁴⁴ Ennek következményeként megváltozott a házasság tartalma is.

„Nálunk és a többi szocialista országban is az élettársakat egyre inkább a szocialista erkölcs magasztos elvei, mély humanizmusa, a kölcsönös vonzalom és szeretet, az együttérzés és az elvtársi segíteni akarás nemes érzései hájtják át.”⁴⁵

A házasság új értéktartalmaiban, a „közös eszményekre és a kölcsönös tiszteletre”⁴⁶ való alapozásban látják a biztosítékot a kapcsolat tartósságára, ami hangsúlyozottan kiemelt elvárás mind a népességgazdálkodás, mind pedig a társadalmi intézmények stabilitása szempontjából.

A házastársi viszony megújulása a szerepek megváltozásában gyökerezik, illetve ezt eredményezi. A nő státusa hatalmasat emelkedett a szocialista állampolitikának köszönhetően: a korábban kizárólag anyai és háztartásvezetői feladatokat betöltő nőt beemelik a társadalmi életbe, a munkaerőpiacra és a politikába.

„...el sem tudjuk képzelni a szocializmus építését a nők részvétele nélkül.”⁴⁷

„A dolgozó nők a mi országunkban is bebizonyították: a politikai és gazdasági ügyekben is olyan jól el tudnak igazodni, mint a háztartás vezetésében – s ez éppúgy vonatkozik a falusi, mint a városi nőkre.”⁴⁸

⁴³ Az erkölcsről a következő fogalmazódik meg az oktató jellegű Konzultáció című rovatban: „Társadalmunkban elsősorban a kommunisták a tervezetben leírt erkölcstípus hordozói, képviselői. Akárcsak a politikai életben, erkölcsi téren is a kommunistáknak kell élen járniuk, és példát mutatniuk. A kommunistáknak az a hivatásuk, hogy az egész népet a tudatosságnak arra a fokára emeljék, amelyet ők képviselnek. Ezzel a kommunista ember erkölcsi arculatának egyik alapvető jegyére utalunk, arra, hogy *élen jár*. [...] a kommunista erkölcs magában foglalja az általános emberi erkölcsöt [...] Az emberséges kommunista erkölcsétől egyaránt idegen a »cél szentesíti az eszközt« rideg embertelensége és a felebaráti szeretet természetlen szentimentalizmusa. Az emberséges kommunista erkölcs a következőket és aktív humanizmust jelent, eszménye és konkrét politikai célkitűzése az emberiesült társadalom, melyben minden ember szabad fejlődése az egész társadalom fejlődésének előfeltétele.” Dolgozó Nő 1974. május.

⁴⁴ „A nő és a férfi párválasztásának reális szabadságát a szocializmus teremtette meg, mert megszüntette a nő anyagi függőségét, kiszolgáltatottságát.” Dolgozó Nő 1961. július.

⁴⁵ Dolgozó Nő 1961. június.

⁴⁶ Ceaușescu 1981.57.

⁴⁷ Dolgozó Nő 1966. február.

„Nem találsz hazánk életében olyan működési területet, amelyből a nők ne vennék ki részüket. Gyárakban, kollektív gazdaságokban, irodákban, egyetemeken, alsó és középfokú tanintézetekben, minisztériumokban, a néptanácsokban, mindenütt, mindenütt ott találjuk őket.”⁴⁹

A női társadalom mint az eddig rejtett munka- és politikai erő, „tartalék” kiaknázása olyan mérhetetlen lehetőségként tűnik fel, ami kulcsfontosságú kérdés a szocializmus felépítésében.⁵⁰ De ne maradjon említés nélkül, hogy a jogegyenlőség ideológiája mellett a nők legfontosabb feladata a munkában és a biológiai reprodukcióban való feladatvállalás.⁵¹ A megtöbbszörözött szerepek összehangolásában és egyáltalán ennek sikeres megvalósíthatóságában Elena Ceaușescu mint a romániai nőtársadalom legnagyobb tekintélye jelenik meg modellként.⁵²

„Önnek, a kommunista harcosnak, a ragyogó párt- és állami aktivistának, a kiváló tudósnek az élete és munkássága lelkesítő példa a szocialista Románia összes női számára [...] Munkásosztályunk odaadó szülötteként és a román nép óriási alkotó erőit példázva, ön a tudományos alkotómunka legmagasabb csúcspontjára emelkedett. [...] Engedje meg, hogy az ünnepi alkalmából az összes nő, egész népünk nevében ismételten kifejezzük mély csodálatunkat és nagyrabecsülésünket önnek mint politikai aktivistának, tudósnek, példás feleségnek és anyának a hősi élete és munkássága, példamutató egyénisége iránt.”⁵³

A vertikális viszonyoknak három szintje említendő: az idős szülő és felnőtt gyermek, szülő és kiskorú gyermek, valamint nagyszülő és unoka kapcsolata. De mivel ezekről a fennebb már szóltam, most csak röviden utalok rájuk: mivel az új szocialista társadalom családmmodellje a nukleáris család, nem részesül kedvező reprezentációban a több családmagot magában foglaló családfórmátum, ám ennek ellenére a rokoni és emberi kötelek humanitásának és szolidaritásának a szocialista erkölcs által való megerősödése folytán a kölcsönös türelem és tisztelet alapvető fontosságúként jelenik meg; mivel az új generáció szocializációja a társadalom közös érdekeinek rendeltetik alá, a gyerekek otthoni nevelése is ennek jegyében kell hogy megvalósuljon; a nagyszülőknek a nevelésben nem

⁴⁸ Falvak Dolgozó Népe 1955. november 1.

⁴⁹ Uo. 1956. március 6.

⁵⁰ „A dolgozó nők – mondja tovább Sztálin elvtárs –, a munkásnők és parasztasszonyok a munkásosztály hatalmas tartalékai. Az a tartalék a lakosságnak jó felét teszi ki. A munkásosztály pártján lesz-e a női tartalék vagy ellene – ezen fordul meg a proletármozgalom sorsa, a proletárforradalom győzelme vagy veresége, a proletárhatalom győzelme vagy veresége.” Dolgozó Nő 1950. február.

⁵¹ „... a nő fontos szerepe a társadalomban, [...] hogy életet adjon, hogy felnevelje – nevelje a gyermekeket, a fiatal nemzedéket, [...] hogy biztosítsa szocialista nemzetünk fiatalágát.” Ceaușescu 1981. 60–61.

⁵² L. még Fischer 1989. 172–176.

⁵³ Dolgozó Nő 1982. január.

szánnak semmiféle feladatot, az ő szerepük az utódok életében a sütés-főzés, a rövid vakációs együttlét kellemessé tétele.

A család és a társadalom kapcsolata, a családszerkezet, a család funkciója és családon belüli viszonyok hatalmi diskurzusban való megjelenésének áttekintése után látnunk kell azt is, hogy a szocialista család képének felvillantása nem csupán a példamutatás szándékával történt. Túl kevés lett volna ez gyors és sokrétű változásokat igénylő türelmetlen elvárásaikhoz. A tekintély és a félelem érzete is bele volt kódolva az üzenetekbe. A megkonstruált családképet ugyanis ahhoz az eszményített és szakrális szférához – a szocialista rendszerhez, a kommunizmus ideológiájához és a Szovjetunióhoz – kapcsolták, aminek megkérdőjelezése teljességgel lehetetlen volt, s ezzel a kettős kényszerítő erővel azonnali és fenntartások nélküli befogadást sürgettek.

Ez tehát a hatalmi elit explicitté tett elváráshorizontja. Bár nagyon sok szempontból változott meg a család intézménye a szocializmus évtizedei alatt, az elmozdulások iránya és mértéke nem feltétlenül egyezett meg a „fent” megkonstruált képpel. A két társadalmi paradigma között nem voltak ritkák sem az elcsúszások, sem a konfrontációk.

Szakirodalom

BAYER József

1998 *A politikai gondolkodás története*. Budapest

BIRÓ A. Zoltán

1998 *Centralizált hatalmi beszédmód. Szempontok a szocialista médiaszerkezetek pragmatikai szintjeinek elemzéséhez*. In: Bodó Julianna (szerk.): *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Csíkszereda, 9–29.

BRETON, Philippe

2000 *A manipulált beszéd*. Szeged

CASSIRER, Ernst

1997 *A modern politikai mítoszok*. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 37–50.

CEAU^aESCU, Nicolae

1981 *A nő fokozódó szerepe a szocialista Románia gazdasági és társadalmi-politikai életében*. Bukarest

DERVILLE, Jacques – CROISAT, Maurice

1999 *A Francia Kommunista Párt tagjainak szocializációja*. Egy Isère megyei adatgyűjtés néhány eredménye. In: Szabó Ildikó – Csákó Mihály (szerk.): *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Budapest, 203–230.

DOLGOZÓ NŐ

1945–1989

- ENGELS, Fridrich
1948 *A család, az állam és a magántulajdon keletkezése*. II. kiadás. Budapest
- FALVAK NÉPE
1949–1952
- FALVAK DOLGOZÓ NÉPE
1952–1989
- FISCHER, Mary Ellen
1989 *Nicolae Ceaușescu. A Study in Political Leadership*. Boulder and London.
- FOUCAULT, Michel
1998 *A diskurzus rendje*. In: *A fantasztikus könyvtár*. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk. Budapest, 50–74.
1999 *A szexualitás története. A tudás akarása*. Budapest
- FURET, François
2000 *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Budapest
- GILBERG, Trond
1981 *Political Socialization in Romania: Prospects and Performance*. In: Nelson, Daniel N. (ed.): *Romania in the 1980s*. Boulder and Colorado, 142–173.
- HANKISS Elemér
1986 *Diagnózisok 2*. Budapest
- IFJÚMUNKÁS
1949–1953
- KLIGMAN, Gail
2000 *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*. Bukarest.
- LENIN, Vlagyimir Iljics
1974a *Beszéd a Munkásnők I. Összoroszországi Kongresszusán*. 1918. november 19. In: Marx – Engels – Lenin: *A nőkérdésről és a családról*. Budapest, 115–116.
1974b *A nagy kezdeményezés*. In: Marx – Engels – Lenin: *A nőkérdésről és a családról*. Budapest, 118–119.
1974c *A munkásnők nemzetközi ünnepe*. In: Marx – Engels – Lenin: *A nőkérdésről és a családról*. Budapest, 135–137.
- MARX, Karl
1910 *A kommunista kiáltvány*. Budapest
1974 *A válási törvény tervezete*. In: Marx – Engels – Lenin: *A nőkérdésről és a családról*. Budapest, 143–147.
- MELEGH Attila
2001 *A globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a XX. században*. Lépések a pro- és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában. In: Cseh-Szombathy László és Tóth Pál Péter (szerk.): *Népesedés és népességgpolitika. Tanulmányok*. Budapest
- PARKIN, David
1997 *Politikai nyelv*. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 83–98.

PERCHERON, Annick

1999 *Szocializáció és politikai szocializáció*. In: Szabó Ildikó – Csákó Mihály (szerk.): *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Budapest, 9–17.

TALLÁR Ferenc

1989 *Sztálinizmus és reszakralizáció*. Valóság XXXII. 2. 32–51.

TOMKA Béla

2000 *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában*. Budapest

VERDERY, Katherine

1994 *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*. Bukarest

